

Віктор Ребезук

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО АВТОКЕФАЛЬНОГО ЦЕРКОВНОГО РУХУ НА ПОЛТАВЩИНІ (1917–1923 рр.)

Російська православна церква більше двох віків була опорою царського самодержавства і провідницею великодержавної політики русифікації України. Користуючись монополним правом контролювати духовне життя мирян при відсутності будь-якого контролю з їх боку, частина її ієрархів вела паразитичне і розбещене життя, яке дискредитувало саму ідею служіння Богові. Так, настоятель Свято-Преображенського монастиря під Лубнами архімандрит Олександр перетворив святу обитель на замський будинок розпусти, створив у монастирі атмосферу терору і сліпої покори. Бучні прийоми численних гостей стали значним явищем для монастиря. Для них архімандрит тримав окремо двох кухарів, трьох кучерів і трьох доярок. Монастир також став годівницею для багатьох родичів настоятеля. Його рідний брат Михайло, не прийнявши чернечого постригу, шість років жив у монастирі і створив там своє кубло розпусти. Постійні гульбища і відверте блудство шокували не лише прочан, але й монастирську братію.

Деякі ченці намагалися скаржитися на аморальну поведінку настоятеля до Полтавської духовної консисторії. Створена нею комісія виявила, що архімандрит Олександр розтринькував монастирське майно, не дотримувався посту, майже відверто жив з молодю коханкою, яку забезпечив прислугою, окремим виїздом і столом. Проте висновки комісії залишилися без наслідків. У 1915 р. архімандрит завів нову коханку – вісімнадцятирічну Феодору Скомську, яка працювала в монастирі дояркою і, як скаржилися ченці, «проводив з нею дні і ночі». Ченці почали наслідувати приклад свого настоятеля і приводили ночами в келії жінок та дівчат [2. – Ф. Р. – 610. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 49–50].

Більшість рядових священнослужителів Російської православної церкви були вихідцями з українського середовища, головним чином селянських родин, де свято берегли українську мову, культуру, народні звичаї і обряди. У повсякденному житті вони намагалися дотримуватися норм християнської моралі, служіння Богові і своєму народові. Саме серед них на початку ХХ століття виникла ідея відродження національної української церкви, в якій люди молилися б Богові рідною мовою.

Початки українського автокефального руху на Полтавщині як складової частини національно-визвольної боротьби українського народу слід шукати серед вихованців Полтавської духовної семінарії, яка була єдиним середнім навчальним закладом губернії, де переважно навчалися діти селян, міщан та сільських священників, які близько стояли до народу. Саме тут 1898 р. склалася таємна Українська громада, на чолі якої стояли Симон Петлюра та Микола Гмиря. До її складу входило близько 30 чоловік, в тому числі такі відомі пізніше українські політичні і культурні діячі, як Іван Рудичів, Віктор Андрієвський, Пилип Капельгородський та ін.

Під впливом Української громади в Полтавській духовній семінарії навесні 1902 р. почалися значні заворушення. Семінаристи вимагали демократизації навчального процесу, ліквідації системи шпигунства, включення до навчальних програм українознавчих предметів. Під петицією з цією вимогою підписалося близько 200 семінаристів. Півсотні з них пізніше були виключені з семінарії, і навчання в ній на деякий час припинилося. У зв'язку із заворушеннями семінаристів начальник Полтавського охоронного відділення писав, що безпорядки в Духовній семінарії «мали характер не академічний, а політичний, і підготовлені вони були членами української «громади», до якої належали вихованці старших класів семінарії» [2. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 39]. Основними зачинщиками «бунту семінаристів» жандарми вважали С. Петлюру, К. Шаревського, О. Мишту, І. Рудичева та М. Гмирю.

Частина виключених із семінарії вихованців роз'їхалися по селах Полтавщини і стали членами Революційної Української партії (РУП) – першої української політичної партії на теренах підросійської України – й активно поширювали серед населення її нелегальні видання. «Останнім часом, – відзначалося в документах Полтавського охоронного відділення, – стали вести і усну пропаганду».

Випускники Полтавській духовній семінарії Кость Шаревський, Микола Гмиря, Іван Рудичів, Григорій Іваницький і Володимир Фідровський склали основу Полтавської «вільної громади» РУП. Вихованці та виключені з семінарії учні працювали і в інших «вільних громадах» РУП на Полтавщині: Аркадій Кучеряненко

і Михайло Огородній – у Лубенській, Олександр Мишта – Прилуцькій, Микола Страшинський – Лохвицькій. Діяльність «вільних громад» РУП зводилася до пропаганди ідеї національно відродження українського народу.

Крім надрукованої за кордоном та в підпільних друкарнях революційної літератури, частину прокламацій писали від руки самі члени РУП. Наприклад, випускник Полтавської духовної семінарії син священника Г. Іваницький склав відозву, яка починалася словами: «Українські селяни! Давно, дуже давно ви бідуєте та горюєте...». У колишнього семінариста, активного члена РУП В. Фідровського жандарми вилучили 9 прокламацій на «малоросійському наріччі», адресованих українській інтелігенції, яка «веде боротьбу за волю України». При цьому жандармське відомство відзначало, що рух за автономію «широко розлився по Україні» [2. – Спр. 51. – Арк. 2].

Революційні події 1905–1907 років та діяльність українських політичних партій сприяли подальшому розвитку національної свідомості полтавців. Свідченням цього стали чисельні селянські зібрання, на яких обговорювалися найрізноманітніші питання повсякденного життя, в тому числі користування українською мовою в школах, церквах, судах, органах місцевого самоврядування (земствах і думах) тощо. 13 листопада 1905 року жителі села Мачух Полтавського повіту під час масового мітингу вимагали автономії України, з тим щоб закони для українців приймалися у місцевому парламенті (сеймі). «У школі, церкві, судах та інших установах, – говорилося в резолюції мітингу, – має вживатися рідна українська мова» [2. – Ф. П. – 7. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 22]. Подібні рішення були прийняті на селянських зібраннях у містечку Снітин Лубенського повіту, селах і хуторах Нікольської волості Полтавського повіту, селі Попівці Костянтиноградського повіту та ін.

1906 р. Полтавська духовна семінарія знову стала предметом прискіпливої уваги жандармів, позаяк семінаристи старших класів оголосили страйк, протестуючи проти існуючих в семінарії казармених порядків. У відповідь адміністрація семінарії своїм рішенням від 18 квітня розпустила 130 вихованців третіх і четвертих класів на невизначений час, а головних призвідників страйку (Олександра Реформатського, Василя Михальця, Євгена Тимошевського і Миколу Ширенка) виключили з семінарії і відправили до батьків на постійне місце проживання під «суворий негласний нагляд поліції» [2. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 4].

Проте, незважаючи на репресії, революційні бродіння і українофільські настрої серед семінаристів не припинялися. Уже в грудні цього ж року в семінарії було виявлено надрукований на гектографі журнал «революційного спряму-

вання». «Журнал доволі об'ємний, – писав 16 грудня 1906 р. полтавський поліцеймейстер на ім'я губернатора, – в обкладинці рожевого кольору, на якій намальована малоросійська хата» [2. – Арк. 16]. Як з'ясувала пізніше таємна поліцейська агентура, журнал мав назву «Розсвіт» і видавав його таємний «Український гурток полтавських семінаристів».

Для видання підпільного журналу потрібні були значні кошти, яких у семінаристів не було, і тому вони звернулися з проханням про допомогу до полтавців. Звернення починалося словами «Громадяни» і мало підпис «Комітет У. Г. П. С. 1906 року, грудня 16» та печатку з написом «Печатка Українського гуртка Полтавських семінаристів». Серед семінаристів були виявлені також брошури «До боротьби. Пісні свободи» (харківське видання обсягом 32 сторінки), «Добра порада в лиху годину» (видання УСДПР, 26 сторінок) і листівка, що починалася словами Т. Шевченка «І оживу і думу вольную в домовину позову».

Розслідувати діяльність таємного гуртка було доручено інспекторові семінарії, але її вихованці вже роз'їхалися на Різдвяні канікули по домівках, і він не встиг нічого з'ясувати. А між тим справа про таємну організацію в Полтавській духовній семінарії набула розголосу, і керівництво навчального закладу змушене було повідомити про неї єпископу Полтавському і Переяславському Іоанну. Той у свою чергу звернувся до губернатора та начальника жандармського управління. У результаті проведених слідчих дій жандарми з'ясували, що журнал видавався в місті «гуртком українофілів» за участю семінаристів і потім поширювався в навчальних закладах Полтави. Судячи з матеріалів слідства, видавці журналу та його кореспонденти так і не були виявлені. Після повернення семінаристів із Різдвяних канікул керівництво семінарії попередило їх, що не потерпить у стінах духовного навчального закладу нелегального журналу, а по відношенню до причетних до його видання вихованців «будуть вжиті серйозні заходи» [2. – Арк. 21–30].

Під час Російської революції 1905–1907 років справедливим вимоги селян про землю підтримував у своїх проповідях, виголошених українською мовою, популярний у Диканьці священник Кость Товкач – у майбутньому один з організаторів УАПЦ на Полтавщині. У поліцейських повідомленнях його називали «підбурювачем». Виступаючи на мітингах, К. Товкач закликав селян під час революційних виступів проводитися мирно, не чинити насильств і утримуватися від п'янства. За підтримку селян церковні ієрархи Російської православної церкви відправили його до монастиря. У зв'язку з цим одна із земських газет писала, що «селяни позбулися пастира рідкісної гуманності, доброти і співчуття

до бідних» [2. – Ф.П. – 7. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 160].

Щирими патріотами України були священник із Старих Санжар Андрій Геращенко та випускник Полтавської духовної семінарії, народний учитель у цьому ж селі Микола Ільшевич. Разом із дрібним земським службовцем Яковом Стенькою вони склали основу місцевого українофільського гуртка.

Під час революції 1905–1907 років А. Геращенко у своїх проповідях і на селянських зібраннях закликав батьків не посилати своїх синів на війну з Японією, протидіяти царській владі та вимагати автономії України, а також роздавав прихожанам брошури антиурядового змісту. На урочистих літургіях він ніколи не молився за здоров'я царя та його родини. Судячи з рапорту Полтавського повітового справника на ім'я губернатора, після поразки революції 1905–1907 років А. Геращенко та М. Ільшевич не відмовилися від своїх переконань, не залишили «утопічної ідеї автономії Малоросії», продовжували вести уроки в церковно-приходській школі українською мовою, «вимагали створення типово української школи». Проповіді в церкві А. Геращенко також виголошував українською мовою. Пастирські обов'язки він поєднував із роботою в кооперативних товариствах. Виступаючи на з'їзді діячів дрібного кредиту, А. Геращенко разом із Я. Стенькою обстоював ідею видання «для нас, українців, органу не на державній, а на українській мові, мові рідної матері» [2. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 7].

Численні рапорти, а точніше доноси російських шовіністів із проханням розправитися з «українофільською бандою» увінчалися-таки успіхом: М. Ільшевич 1911 р. змушений був залишити Старі Санжари і виїхати до Решетилівки; А. Геращенко на вимогу Полтавської духовної консисторії вийшов зі складу керівних органів кооперативних товариств, де його діяльність начебто «йшла врозріз із пастирськими обов'язками» [2. – Арк. 9].

Лютнева революція 1917 р. призвела до повалення царського самодержавства і національного самовизначення українського народу. Українське національне відродження охопило й частину кліру Російської православної церкви в Україні. Під впливом загального прагнення українського народу до свободи серед них лунали вимоги демократизації церковного життя, українізації і автокефалії Російської православної церкви в Україні. Вирішити питання про її місце і роль на Полтавщині в умовах Української національно-демократичної революції мав губернський з'їзд духовенства і мирян. Ідея його скликання належала єпископу Полтавському і Переяславському Феофану, яку він оприлюднив 21 березня 1917 р. Його ініціатива знайшла схвалення і підтримку духовенства

і віруючих Полтавщини. Зокрема, винесені на Єпархіальний з'їзд питання обговорювалися 6 квітня на загальних зборах духовенства Полтави і Полтавського повіту та викладачів трьох духовно-навчальних закладів міста (семінарії, Єпархіального жіночого училища і Духовного училища). На них були присутні також представники духовенства Гадяцького, Лохвицького і Костянтиноградського повітів. Загальна кількість присутніх на зібранні становила більше 150 осіб. Із привітанням до них звернувся голова Полтавської міської «Просвіти» Григорій (Грицько) Коваленко.

Основним питанням зборів було ставлення Російської православної церкви до поточних подій в Росії і в Україні, зокрема до українського національного відродження. З палким закликом до українізації Російської православної церкви виступив протоієрей Феофіл Булдівський. Його виступ викликав бурхливу дискусію, яка тривала до ночі. Через пізній час учасники зібрання ніякого рішення з «українського питання» прийняти не встигли, але майже одностайно підтримали ідею скликання губернського Єпархіального з'їзду і визначили норми представництва на ньому: від кожного церковного приходу загальними зборами прихожан вибирати на благочинницький з'їзд одного священика, одного диякона або псаломщика і одного мирянина. Делегати благочинницького з'їзду із свого середовища мали вибрати в такій самій пропорції делегатів на повітові збори духовенства і мирян, а ті у свою чергу – на губернський з'їзд. Отже, вибори були багатоступеневими і мали завершитися 26 квітня [2. – Ф. Р. – 610. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 51].

У період підготовки до губернського з'їзду духовенства і мирян на Полтавщині вперше після багатьох років заборони відбулося урочисте вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Тисячі жителів Полтави і навколишніх сіл, війська полтавської залоги, юнкери Віленського військового училища і вихованці Кадетського корпусу з національними синьо-жовтими прапорами зібралися 16 квітня на Соборному майдані для урочистої панахиди. Собор не міг умістити всіх бажаних, тому, незважаючи на вітер і дощ, увесь майдан був заповнений.

Після закінчення панахиди із Собору разом із прихожанами вийшли священики. Оркестр загравав шевченківський «Заповіт», і всі зняли капелюхи. З проповіддю перед присутніми виступили о. Іван Петровський. Його проповідь була виголошена українською мовою і пересипана цитатами з патріотичних віршів Т. Шевченка. Зі святом присутніх вітав і о. Феофіл Булдівський. «Прийшов час, – говорив він, – і сталося диво: воскресла Україна, воскресла наша мова. Воскресла і пішла небоязко по вільній землі» [6, с. 712]. Полтава ще не бачила такого злету укра-

їнського національного духу. Майдан буквально квітнув від розмаїття національних прапорів, барвистих українських костюмів і святкового облачення священників.

Надзвичайний з'їзд духовенства і мирян Полтавської єпархії розпочав роботу 3 травня 1917 р. 420 делегатів з усіх повітів губернії протягом чотирьох днів обговорювали зміну політичного устрою в Росії у зв'язку з поваленням самодержавства й утворенням Української Центральної Ради та відношення церкви до нових політичних реалій, ставлення до національного самовизначення українського народу, знайомилися з політичними програмами партій тощо. Переконаливо відстоювали автокефалію української церкви протоієрей Феофіл Булдовський, Григорій Коваленко, Григорій Ващенко, Георгій Андрієвський, Гаврило Міхновський – старший брат Миколи Міхновського та ін.

Під час обговорення поточних політичних подій делегати з'їзду висловили повну підтримку Тимчасовому уряду, зокрема в його прагненні довести війну до переможного кінця, а також Центральній Раді, яка вимагала автономії України в складі демократичної Російської республіки. У прийнятій з цього питання резолюції говорилося: «Єпархіальні збори полтавського духовенства і парафіян щиро вітають Раду, бажаючи Божої допомоги в її корисній праці. Бажаючи могутнього розвитку національної широко-християнської культури і добробуту українського народу на підставі його славетної історії, збори одногосно постановили добиватися автономії України, автокефалії Української церкви, служби Божої на рідній мові і національної школи. Бажаємо і віримо, українське слово великоднім дзвоном пронесеться по рідній землі» [7, с. 1135]. Це вітання делегати з'їзду прослухали стоячи, а потім проспівали «Заповіт» та національний гімн «Ще не вмерла України». Чулися вигуки «Слава Україні!».

В основу постанови з'їзду про автокефалію Української православної церкви було покладене рішення Лубенських повітових зборів духовенства і мирян, в якому говорилося, що в автономній Україні має бути і вільна автокефальна православна церква, яка користувалася б фінансовою підтримкою держави. Богослужіння в церквах мало вестися українською мовою, а нові храми будуватися в українському національному архітектурному стилі. Для перекладу богослужбних книг із церковнослов'янської на українську мову і видання проповідей українською була створена спеціальна комісія.

У зв'язку з початком процесу українізації шкільної освіти серед делегатів з'їзду розгорнулася полеміка про доцільність збереження окремих духовних освітніх закладів, які перебували у віданні Російської православної церкви (лише церковно-приходських шкіл на Полтав-

щині було 897). На пропозицію делегата від Роменського повіту Григорія Ващенка з'їзд вирішив українізувати церковно-приходські школи, зробити їх світськими і передати у відання Міністерства народної освіти Тимчасового уряду.

Українізація перших класів духовних і єпархіальних училищ при умові наявності в них українських підручників і вчителів мала завершитися до осені 1917 року, а в старших класах до цього часу пропонувалося запровадити вивчення української мови, літератури, історії, географії і етнографії, з тим щоб протягом трьох-чотирьох років завершити їх повну українізацію.

У ході тривалої дискусії Г. Ващенку разом із Ф. Булдовським вдалося переконати делегатів з'їзду в необхідності зберегти духовні навчальні заклади, але зробити їх самоврядними з виборною адміністрацією і батьківськими комітетами. Середні духовні училища мали бути прирівняні до державних гімназій. Пропонувалося також провести українізацію Київської духовної академії та відкрити богословські факультети в університетах. З'їзд зобов'язав духовенство Полтавщини взяти активну участь у пробудженні національної свідомості українського народу, дотримуючись при цьому вимог автономії України у федеративному зв'язку з іншими частинами «Великої Російської держави» [7, с. 1131].

Делегати з'їзду виробили також програму демократизації Російської православної церкви на Полтавщині та всього церковного життя. Насамперед було вирішено, що все духовенство (священники, диякони і псаломщики) мають вибиратися самими прихожанами і затверджуватися Єпархіальними церковними радами. У церковних приходах мали створюватися приходські ради із 12 виборних мирян і членів притчу. Посади благочинних скасовувалися і замінювалися вибраними на три роки окружними церковними радами в складі трьох священників, трьох кліриків і шести мирян.

Постановою з'їзду скасовувалася також губернська духовна консисторія, члени якої призначалися обер-прокурором Святейшого Синоду в Петрограді, і замінювалася вибраною на три роки Єпархіальною церковною радою при єпископі Полтавському і Переяславському у складі 7 священників, 7 кліриків і 15 мирян (по одному з кожного повіту), які збиралися для вирішення поточних питань церковного життя раз на місяць і працювали безоплатно. Церковна рада із свого складу обирала виконавчий комітет (один священник, один клірик і два миряни), члени якого мали працювати на постійній основі й одержувати платню.

Виконавчий комітет мав дбати про відродження церковного життя на засадах демократизму, соборності і виборності, а також мо-

рально й матеріально підтримувати віруючих. Ні адміністративної, ні судової влади він не мав. 27 травня 1917 р. члени виконавчого комітету у складі священика із села Озеряни Лохвицького повіту Данила Попова, псаломщика з Великих Будищ Зіньківського повіту Миколи Лебединського, громадян Михайла Заливчого з Рашівки Гадяцького повіту і Бориса Бабука з Пирятинського повіту приступили до виконання своїх обов'язків [5, с. 992].

В останній день роботи з'їзд делегував до складу губернського Громадського комітету священика Якова Андрієвського і диякона Челебія, а до Полтавської міської ради робітничих і солдатських депутатів – протоієрея Григорія Лісовського і диякона Степана Гаєвського. На Всеросійський з'їзд духовенства і мирян, який мав відкритися на початку червня 1917 р., з Полтавщини було обрано 15 делегатів – по одному від кожного повіту. Від Гадяцького повіту був делегований Остап Христовий – батько майбутнього отамана протибільшовицьких повстанських загонів Левка Христова. На виконання рішень з'їзду духовенства і мирян у серпні 1917 р. вийшли друком перший і другий випуски проповідей українською мовою, які підготував сільський священик протоієрей В. Гречулевич [7, с. 1366].

Таким чином, надзвичайний з'їзд духовенства і мирян Полтавщини, втілюючи в життя прагнення українського народу до національного самовизначення, зробив вирішальний крок на шляху до створення національної Української автокефальної православної церкви.

Вимоги автономії України, які разом з іншими верствами українського суспільства підтримували і священнослужителі Російської православної церкви на Полтавщині, були реалізовані в Першому Універсалі Центральної Ради. Губернська єпархіальна рада визнала його обов'язковим для виконання духовенством і мирянами. З цією метою вона зобов'язала священиків оголосити Перший Універсал в усіх церквах і відправити урочисті літургії з нагоди проголошення автономії України. Духовенству було надано право брати участь в роботі українських громадських об'єднань [8, с. 31].

На жаль, прагнення духовенства і мирян Полтавщини до автокефалії православної церкви в Україні не знайшло підтримки серед діячів Центральної Ради, які не мали певної точки зору щодо церкви, розглядаючи релігію як приватну справу окремих громадян, і не підтримали розрив канонічних зв'язків із Московським патріархатом, який щойно утворився. Проте ідея автокефалії як вияв прагнення українського народу до свободи і незалежності продовжувала жити в Україні. Проголошена 1 січня 1919 р. законом Директорії УНР автокефалія Україн-

ської православної церкви у зв'язку з агресією більшовицької Росії не була реалізована.

У часи збройної боротьби за державність України її прихильники звернулися до минулого українського народу і вирішили об'єднатися у формі церковних братств, але за нових історичних умов. Якщо українські братства XVI–XVIII століть стояли в обороні православної віри від наступу католицизму і уніатства, то прибічники автокефалії об'єдналися з метою відродження української національної церкви і звільнення її від канонічного підпорядкування Московському патріархату, в якому вона перебувала з 1686 року.

Церковні приходи УАПЦ виникали стихійно як природний потяг українців до національного самовизначення в релігійному житті. Частина їхніх прихожан мала зв'язки з повстанським рухом, що широкою хвилею розлився Полтавщиною, та підтримувала його морально і матеріально. Окремі приходи УАПЦ, не сподіваючись на легалізацію національної церкви в загальноукраїнському масштабі, робили спроби об'єднатися на регіональному рівні.

Українське православне церковне братство в Полтаві утворилося 1919 р. (точна дата невідома). Раду братства очолює Кость Товкач, у минулому – випускник Полтавської духовної семінарії та юридичного факультету Харківського університету. 1917 р. він балотувався в депутати до Всеросійських Установчих зборів від Полтавської губернської організації української партії соціалістів-федералістів. До ради братства входили також Кость Кротевич (до 1917 р. – член полтавського окружного суду), професори полтавського історико-філологічного факультету Володимир Щепотьєв, Іван Рибаків та ін.

Рішучим поборником автокефалії української церкви був Олександр Ярещенко. Виходець із сім'ї священиків, він після закінчення Полтавської духовної семінарії продовжив навчання в Московській духовній академії, але на четвертому курсі залишив її і взяв активну участь в Українській революції, з головою поринувши в політичну діяльність. 1920 р. О. Ярещенко вступив до Української комуністичної партії (УКП) і деякий час очолював відділ народної освіти Полтавського повіту. Наступного року повернувся до церкви, був учасником Всеукраїнського церковного собору (14–30 жовтня 1921 р.), який організаційно оформив створення УАПЦ. Там він був висвячений на архієпископа Полтавського і Слобожанського [9, с. 99–100].

Статут прихильників автокефалії під назвою «Українське церковне братство на Полтавщині» був зареєстрований 3 травня 1920 р. відділом управління Полтавського губвиконкому. Метою діяльності братства було «відродження традицій старої народної Української

церкви на Полтавщині і проведення в сучасному церковному житті апостольського принципу соборності». Згідно зі статутом, єпархія УАПЦ мала будуватися на принципах виборності священнослужителів усіх рівнів («обирати притч церковний з людей достойних з морального боку, що мають відповідну релігійно-національну освіту і виховання на традиціях української церкви»). Братство рішуче виступило проти призначення єпископів та інших церковнослужителів, які не були обрані самою паствою. Посади вищих ієрархій мали займати лише люди «співчуваючі ідеї української національної церкви».

Мовою богослужіння мала бути українська. З цією метою братство брало на себе зобов'язання налагодити переклад і видання церковних книг українською мовою. Під час церковних відправ священники мали «дотримуватися одноманітності, чистоти і величності» української мови та створити спеціальну комісію для відродження старовинних українських церковних співів та музики. Українське церковне братство зобов'язувалося взяти під охорону старовинні українські церкви і допомагати віруючим у будівництві нових церков «у старому українському стилі». Район діяльності братства поширювався на сусідні єпархії, які ще не стали об'єктом впливу інших українських церковних братств і «де українська церква потребує захисту і охорони».

Полтавське церковне братство брало на себе ініціативу скликання місцевих і Всеукраїнського з'їзду священників і мирян для розв'язання найважливіших питань церковного життя. Крім чисто релігійних відправ, братчики мали проводити релігійно-просвітницьку діяльність серед населення. Членами Братства могли бути як фізичні особи, так і громадські організації, що поділяють його статутні засади та мету діяльності. Фізичні особи згідно поданих заяв могли бути або дійсними членами Братства, або його співробітниками.

Керівними органами Братства були загальні збори, які із свого середовища вибирали Велику і Малу раду. Велика рада обиралася на три роки в складі 12 осіб і очолювалася головою та його заступником. Вона збиралася двічі на місяць для вирішення нагальних питань діяльності Братства. Мала рада складалася з голови Великої ради, писаря та скарбника і працювала на постійній основі. Головою «Управлінського церковного братства на Полтавщині» було обрано давнього поборника державної незалежності України Володимира Щепотьєва, писарем – Зінаїду Морозовську, а членами Великої ради – Костя Кротевича, Леоніда Зеленського, Володимира Чуйка, Григорія Маркевича та ін. [2. – Ф. Р. – 3872. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 194].

Згідно зі статутними вимогами, Братство існувало за рахунок одноразових чи періодичних членських внесків, добродійних пожертвувань окремих осіб і організацій та церковних зборів.

Реалізувати повною мірою свою програму «Управлінське церковне братство на Полтавщині» через внутрішні незгоди та протидію більшовицького режиму не змогло, але воно підготувало ґрунт для об'єднання прибічників автокефалії в загальноукраїнському масштабі, утверджуючи розуміння, що відроджена українська церква потребує і своїх священнослужителів. Тому ще до офіційного затвердження статуту Братства з ініціативи В. Щепотьєва у квітні 1921 р. були відкриті Пастирські курси з підготовки священників УАПЦ (їх навчальна програма була подана до губвиконкому 17 травня 1921 р.). Навчання на курсах тривало три семестри і включало 62 лекційних години. Слухачі курсів вивчали Святе письмо Старого і Нового завіту, історію релігії і церкви, канонічне право, церковні співи і церковне мистецтво [2. – Арк. 188].

Автор цих рядків не знайшов даних про кількість та випуск слухачів Пастирських курсів, а тому судити про результативність їх роботи – важко, але достеменно відомо, що в грудні 1922 р. єпископ УАПЦ К. Кротевич влаштував також короткотермінові Пастирські курси при Воскресенській церкві в Полтаві. На них навчалося 25 слухачів, головним чином із числа колишніх семінаристів, які у зв'язку з більшовицьким переворотом 1917 р. не закінчили повного курсу навчання.

Від самого початку створення «Українського церковного братства на Полтавщині» серед його керівництва не було єдності щодо перспектив відродження національної церкви. Із приїздом 14 жовтня 1921 р. до Полтави архієпископа О. Яреценка рада Братства остаточно розпалася. В. Щепотьєв, І. Рибаків, Ф. Бульдівський, колишній директор української гімназії імені І. Стешенка Голобородько та інші не визнали автокефалії української церкви і перейшли на позиції поступовців, які були прихильниками ступеневої українізації Російської церкви в Україні. К. Товкач, К. Кротевич та їхні прибічники підтримали рішення Всеукраїнського православного церковного собору і почали працювати над його реалізацією.

Відроджена Українська церква відразу ж знайшла своїх вірних серед пастви, головним чином з числа інтелігенції, працівників кооперативних товариств та селянства – усіх, хто в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 років підтримував ідею державної незалежності України. В одному із звітів Полтавського відділення ДПУ вказувалося, що вірними УАПЦ у більшості є українська інтелігенція, а «головами церковних рад – самостійники, які майже

всі відвідали Чека, ДПУ за петлюрівщину» [2. – Ф.П. – 3032. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 144].

Лубенська рада УАПЦ виникла з ініціативи української інтелігенції та кооператорів міста 1920 р. Очолили її вчителька Анастасія Конько та студент Гліб Андріященко. Вони підтримували зв'язок з отаманом Галайдою, а після його загибелі в болотах поблизу Мгарського монастиря – з отаманом Калініченком. Одночасно керівники Лубенської ради УАПЦ входили до протибільшовицького підпілля, яке пізніше дістало назву «Полтавський комітет Лівобережної України». 1921 р. частина підпільників була заарештована, а А. Конько і Г. Андріященко розстріляні.

Після остаточного розгрому повстанського комітету на початку 1923 р., під час якого було заарештовано 36 осіб, уцілілі його учасники створили «Повстанський комітет Лубенщини», який очолив учитель Сергій Якович Ковалевський. Він був і головою Лубенської ради УАПЦ. На думку чекістів, лубенські підпільники мали створити Лівобережний повстанський уряд і через автокефальні церкви пропагували ідею відновлення Української Народної Республіки. У квітні 1923 р. 22 учасники Лубенського підпілля були заарештовані й подальша їх доля невідома. З великою вірогідністю можна припустити, що їх розстріляли [2. – Арк. 40].

Крім вищеназваних, відомими діячами української автокефальної церкви на Лубенщині були Павло Коваленко, Михайло Колесник, Сергій Расторгуєв, Антон Скрипник, Омелько Тесля та ін. Про декого з них у слідчих справах, що зберігаються в архіві Управління СБУ в Полтавській області, є короткі біографічні дані.

Так, С. Расторгуєв народився 1897 р. в сім'ї службовців. 1912 р. закінчив чотирикласне училище в Лубнах, 1914 р. – мобілізований до царської армії, 1916 р. – закінчив Чугуївське військово-училище і одержав військово-звання підпоручика. Активної участі в Українській революції 1917–1921 років не брав. Будучи мобілізованим до Червоної армії 1918 р., – дезертирував. 1919 р., щоб уникнути мобілізації до Добровольчої армії генерала Денікіна, переховувався в знайомих у Круподеренцях. 1920 р. знову був мобілізований до Червоної армії і до 1924 р. служив на командних посадах, а після демобілізації – закінчив Полтавський ІНО (педагогічний інститут) і працював учителем у школі глухонімих у Лубнах, одночасно був членом Церковної ради УАПЦ [1. – Спр. 6231 – С. – Т.1. – Арк. 149–150].

А. Скрипник був уродженцем села Черевки Лубенського повіту, там закінчив вищу початкову школу. Протягом 1900–1905 рр. відбував строкову військово-службу в російській армії, а після демобілізації служив писарем у Лубенському окружному суді. 1910 р. екстерном за-

кінчив Лубенську юнацьку гімназію і одержав у відповідності з Табелем про ранги звання колежського регістратора. У 1914 р. А. Скрипника перевели до Полтавського окружного суду помічником секретаря, але в кінці цього ж року мобілізували до царського війська. Службу відбував у військових лазаретах діючої армії. Після більшовицького перевороту і виходу Росії з Першої світової війни повернувся до Полтави на попереднє місце роботи. Під впливом колишнього члена Полтавського окружного суду, пізніше – архієпископа К. Кротевича вступив до УАПЦ. Протягом 1922–1925 рр. служив протодіяконом у полтавських автокефальних церквах, пізніше переїхав до Лубен. Підтримував близькі стосунки з єпископом Й. Оксіюком, В. Слухаєвським, диригентом і кобзарем, а з 1933 р. – таємним інформатором ДПУ М. Зайцем. Після ліквідації УАПЦ і до арешту в 1931 р. працював відповідальним за збут продукції на лубенському заводі «Комунар» [1. – Арк. 317–321].

Під час Української революції 1917–1921 рр. у селі Вовчик Лубенського повіту виник осередок партії українських соціал-демократів у складі 15 осіб. Після поразки революції частина з них опинилася в еміграції, решта – причаїлася і відійшла від політики, але після утворення в селі української церкви активізувалася. Один із колишніх українських соціал-демократів (у документах його прізвище не називається) став головою церковної ради УАПЦ у Вовчику. Полтавські чекісти зазначали у своїх звітах, що у своїй масі вірні УАПЦ – середняки. 1922 р. із прихильників державної незалежності України у Вовчику виникла «Петлюрівська організація на Лубенщині» (так вона називалася в документах чекістів – В. Р.) у складі 34 селян, більшість яких були вірними УАПЦ. Після вчиненого чекістами 1924 р. погрому п'ять її активних членів уникнули арешту й перебували в розшуку [8, с. 142–143].

Ініціатором відкриття української церкви в селі Нижній Булатець Лубенського району був колишній старшина армії УНР Пантелеймон Колесник. Народився він 1896 р. у сім'ї селянина-бідняка. 1915 р. був мобілізований до російської армії. Маючи вищу початкову освіту і військовий досвід, у 1916 р. закінчив школу прапорщиків і одержав офіцерське звання. 1918 р. був мобілізований до гетьманської армії, служив в офіцерській сотні 34-го Лубенського полку, а після приходу до влади Директорії УНР – у 28-му Стародубському полку та в окремому загоні Сірої дивізії під командуванням Сивошапки. Після поразки Визвольних змагань 1917–1921 років на еміграцію не пішов, повернувся до Нижнього Булатця і до 1922 р., щоб уникнути репресій від радянської влади, переховувався на горищі власного будинку. Скориставшись

черговою амністією учасникам протибільшовицьких збройних формувань, легалізувався і став на облік у Лубенському військкоматі, після чого був призначений інструктором Всеобучу [1. – Спр. 6231 – С. – Арк. 112–113].

Іван Таран за державну незалежність України воював у «петлюрівській» армії, за що був засуджений Чека до розстрілу, але ВУЦВК змінив вирок смерті на ув'язнення в концтаборі до кінця громадянської війни. 1920 р. І. Таран пов'язав свою долю з УАПЦ, яка тільки-но зароджувалася. У квітні цього ж року на Павлинській кладовищі він відслужив панахиду на могилі засудженого до розстрілу «петлюрівця», який перед стратою перерізав собі горло бритвою. «Петлюрівцем» був старшина армії УНР Іван Білаш. Після закінчення 1916 р. школи прапорщиків він воював на російсько-німецькому фронті, був поранений у плече, руку і груди. 1918 р. Білаш захищав Україну від російських більшовиків. В одному з боїв утратив око, став інвалідом. Повернувшись до Полтави, працював рахівником. У Шевченківські дні 1920 р. був заарештований Чека. Після жорстоких катувань його мали розстріляти в ніч з 8 на 9 квітня 1920 р., але І. Білаш вирішив сам піти із життя й під час гоління перерізав собі горло. Проте рану зашили і помістили його до тюрмної лікарні. Після цього до палати зайшов чекіст і з брудною лайкою накинувся на чоловіка. У відповідь поранений плюнув кров'ю в обличчя чекіста й зірвав пов'язку з рани. Через три хвилини він помер [2. – Ф. Р. – 1503. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 320].

Вірними УАПЦ з часу її виникнення стала священницька родина Слухаєвських: батько Петро і три його сини – Володимир, Микола і Борис. Батько очолив парафію УАПЦ в селі Остап'є Лубенського округу. Борис Петрович після закінчення 1919 р. Полтавської духовної семінарії до 1922 р. учителював у селі Кукленцях Мачушанської волості під Полтавою. Після звільнення з політичних мотивів зі школи деякий час жив у батька, а після рукоположення став священником УАПЦ в Диканьці, де організував церковний хор і Сестринство. Крім церковного співу, хористи збиралися в приватних приміщеннях і співали національний гімн «Ще не вмерла Україна», шевченківський «Заповіт», «Садок вишневий коло хати» та інші українські пісні [3. – Спр. 76030 – ФП. – Арк. 6, 14].

Після ліквідації комуністами українських політичних партій та громадських організацій УАПЦ стала останнім прихистком для українських патріотів. Долаючи опір Російської православної церкви і місцевих органів радянської влади, на Полтавщині, хоч і повільно, почали створюватися парафії УАПЦ. 1921 р. їх було 16, 1922 р. – 39, а станом на 1 червня 1923 р. – 103. За кількістю парафій УАПЦ Полтавська губер-

нія посіла третє місце в Україні після Київської і Подільської [4, с. 81].

Наприкінці 1923 р., згідно з даними чекістів, у Полтаві налічувалося 300 активних віруючих-«петлюрівців» і понад 1800 віруючих-автокефалістів. Лише Павлинська церква УАПЦ об'єднувала близько півтори тисячі парафіян. У Лубенському окрузі було зареєстровано 18 приходів УАПЦ, з них 8 у Вовчицькому районі. У Кобеляках церковна громада УАПЦ, згідно з агентурними повідомленнями ДПУ, мала «суто петлюрівський характер». Серед її віруючих панувала думка повалити більшовицький режим і відновити державну незалежність України у формі УНР [2. – Ф. Р. – 3872. – Оп. 1. – Спр. 788. – Арк. 28].

Кількість вірних української національної церкви зростала головним чином за рахунок прихожан Російської православної церкви, яка переживала глибоку кризу, позаяк втратила підтримку вже неіснуючої держави і не могла пристосуватися до нових суспільно-політичних умов радянської дійсності.

Перехід віруючих від РПЦ до УАПЦ часом набував драматичних форм. Так, один із учасників тих подій, який заховався за псевдонімом «Р. А. Суслик», згадував, що першою до УАПЦ у Зінківці перейшла 1923 р. церква Трьох Святих. Її настоятель прибув із Полтави і під час першої проповіді молився «за благочестивих князів і гетьманів, за матір нашу Україну, за всю її людність». Коли після урочистої літургії хор заспівав «Боже Великий, Єдиний нам Україну храни», всі впали на коліна. Під час протистояння прихильників обох конфесій у Трьохсвятській церкві відбувся бурхливий диспут між панотцем Павлом Бойком, який прибув на нього з Полтави, і «батюшками» РПЦ. Після тривалих дебатів останні не витримали аргументів о. П. Бойка і залишили церкву.

Дещо по-іншому склалася ситуація з переходом Миколаївської церкви до УАПЦ. Віруючі цього приходу розділилися на прибічників і противників автокефалії. Тому місцева влада вирішила передати її в почергове користування обом конфесіям. Коли ж священник УАПЦ розпочав службу Божу, «батюшка» Легейда привів відданих йому бабусь, які за командою «матушки» почали несамовито верещати і в такий спосіб зірвали богослужіння. Пізніше Легейда взагалі відмовився правити службу в Миколаївській церкві і написав донос до Полтавського губвиконкому, в якому звинуватив УАПЦ в сепаратизмі й петлюрівщині. У результаті Зінківський райвиконком розірвав договір оренди з УАПЦ і Миколаївську церкву передали віруючим Московського патріархату [10, с. 114–116].

На чолі кожної з парафій УАПЦ стояв притч у складі священника й дяка, які обиралися загальними зборами віруючих, затверджували-

ся єпископом і одержували платню, розмір якої встановлювався також парафіями. У разі невідповідності санові або наявності компромату загальні збори парафіян більшістю у дві третини голосів могли звільнити своїх духовних провідників від виконання пастирських обов'язків.

Загальні збори парафіян збиралися раз на рік і обирали раду парафії в складі восьми осіб, у тому числі голову, його товариша, титаря (церковного старосту), скарбника і писаря. Рада парафії обиралася на три роки, але звітувала про свою роботу щорічно. Церковні парафії реєструвалися спочатку місцевими органами наркомату юстиції, а починаючи з вересня 1922 р., – органами внутрішніх справ. У своїй діяльності вони мали дотримуватися затвердженого урядом УРСР 5 січня 1920 р. статуту Всеукраїнської спілки православних парафій. При цьому під різними приводами «войовничі атеїсти» намагалися відмовити або всіляко зволікали в реєстрації церковних парафій УАПЦ. Так, протягом року (з 1 вересня 1921 р. по 1 вересня 1922 р.) у Полтавській губернії поступило на затвердження 643 статuti православних парафій, а було зареєстровано лише 326 [2. – Ф. Р. – 3872. – Оп. 1. – Спр. 788. – Арк. 29].

Судячи з виявлених автором цієї розвідки статутів православних парафій, основною мотивацією переходу віруючих від Російської православної церкви до УАПЦ була українська мова богослужіння і демократичність внутрішньоцерковного життя. Наприклад, у статуті Покровської церкви УАПЦ на Павленках у Полтаві говорилося, що парафія в складі 111 прихожан «ставить своєю метою відродження традицій і звичаїв Української церкви, щоб таким чином всебічно задовольнити релігійні потреби своїх парафіян на зрозумілій рідній українській мові, а також підтримати їх духовно і, по можливості, матеріально» [2. – Спр. 673. – Арк. 6].

Парафія Миколаївської УАПЦ Капустянських хуторів Гадяцького повіту, говорилося в статуті, «бажає задовольнити свої релігійні потреби на стародавніх звичаях і обрядах православної української церкви». Для досягнення поставленої мети віруючі (їх виявилось 51) зобов'язувалися впорядковувати належним чином свій храм, обрати пастирів і церковний притч, створити півчу, організувати церковне братство «по стародавньому українському зразку», влаштовувати лекції і концерти на релігійні теми, забезпечувати фінансове утримання храму, вступати в спілку з іншими православними парафіями тощо. Миколаївська парафія УАПЦ була відкрита для всіх віруючих, але для цього потрібні були рекомендації двох членів парафії та згода брати на себе моральні

і матеріальні обов'язки перед громадою УАПЦ [2. – Спр. 669. – Арк. 4–5].

У вересні 1922 р. зібрання автокефального духовенства Полтави підтримало ленінський декрет про відокремлення церкви від держави і стало на шлях співпраці з радянською владою, сподіваючись на лояльне ставлення до себе з її боку, але священники помилялися. З першого дня свого існування УАПЦ стала об'єктом прискіпливої уваги з боку комуністичної партії та її карального органу – ЧК-ДПУ. Уже влітку 1922 р. Полтавський губвідділ ДПУ у своєму звіті зазначав: «На Полтавщині автокефальний рух слід розглядати як новий національний український рух, що має опору на релігію» [2. – Ф. П. – 9032. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 82].

1923 р. Полтавське губвідділення ДПУ змусило керівництво УАПЦ дати підписку про її невтручання в релігійне життя приходів інших конфесій і заборонило проводити будь-яку місіонерську роботу на свою користь. У Миргороді чекісти без жодного приводу заарештували священника УАПЦ Явтуха-Павличевського, а в селі Андріївці Машівського району – єпископа К. Кротевича разом із його почтом і під конвоєм відправили до полтавської в'язниці.

Якщо в період установлення більшовицького режиму в Україні «войовничі атеїсти» в боротьбі з Російською православною церквою схилилися до підтримки українського церковно-визвольного руху, то з часом вони побачили загрозу об'єднання українських патріотів навколо УАПЦ і почали її переслідувати, звинувачувати в контрреволюційності, петлюрівщині. Репресії радянської влади привели до повної ліквідації УАПЦ у кінці 20-х років ХХ століття.

Література

1. Архів УАСБ в Полтавській області.
2. Державний архів Полтавської області.
3. Держархів СБУ.
4. Киридон Алла. Українська автокефальна православна церква в умовах більшовицької влади (1917–1922) : зміна акцентів / Алла Киридон // Київська старовина. – 2011. – № 5.
5. Полтавские Епархиальные ведомости. – 1917. – № 8.
6. Полтавские Епархиальные ведомости. – 1917. – № 9.
7. Полтавские Епархиальные ведомости. – 1918. – № 13.
8. Ревегук Віктор. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / Віктор Ревегук. – Полтава : АСМІ, 2002.
9. Ревегук Віктор. Православна церква і радянська влада на Полтавщині в перші роки непу / Віктор Ревегук // Полтавські Епархіальні відомості. – 2001. – Ч. 7.
10. Суслик Р. А. Криваві сторінки з ненаписаних літописів (Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти Московського комунізму) / Р. А. Суслик. – [Англія], 1956.